

ICR CARF
Listed Research Journal

ISSN 2270-5700
THE HERITAGE

ইতিহাস

The Heritage

Multi-lingual Research Journal
on
Indology

Volume-XI, Issue-2, 2020

Aitihya Samstha
Kahilipara Colony, P.O. Rinova Nagar
Guwahati - 781018, Assam
India

UGC CARE
Listed Research Journal

ISSN 2229-5399
THE HERITAGE

ঐতিহ্য
The Heritage

**Multi-lingual Research Journal
on
Indology**

Volume-XI, Issue-2, 2020

**Aitihya Samstha
Kahilipara Colony, P.O. Binova Nagar
Cuwahati - 781010, ASSAM
India**

CONTENTS

বাংলা বিভাগ

- শ্রীবৃন্দাবন দাসের পরিচয়, জীবৎকাল নির্ণয়,
'শ্রীচৈতন্যভাগবত'-এর কাল ও অন্যান্য রচনা
অচিন্ত্য বিশ্বাস 63-83
- মানবী-সর্প বিবাহ : কল্পনা না ইতিহাস?
প্রসঙ্গ : উত্তর-পূর্ব ভারতের তিনটি নৌককথা
অমলেন্দু ভট্টাচার্য 84-98
- সৈয়দ মুস্তাফা সিরাজের কথাসাহিত্যে রাঢ়ের ভৌগোলিক
প্রেক্ষাপট ও আর্থ-সামাজিক-রাজনৈতিক পরিবর্তনের রূপরেখা
মিন্টু নস্কর 99-115
- নাগেন্দ্রনাথ বসুত 'বঙ্গের জাতীয় ইতিহাস', দেশীয় ইতিহাস
চিত্তা ও ইউরোপে ইতিহাসবোধ সংক্রান্ত বিতর্ক
শাশ্বতী রায় 116-128

অসমীয়া বিভাগ

- বাবাংগনা থেং ফাঙ্গীৰ সন্ধানত
প্রসুন বর্মন 131-139
- ✓ অসমীয়া গ্রন্থ সম্পাদনাৰ শিৰা সন্ধান
লিপিকা তালুকদাৰ 140-150
- বৰাজোত্তৰ অসমত সত্ৰ আৰু শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ সংঘ :
জনগোষ্ঠীয় প্রসঙ্গ
মিলন নেওগ 151-160

অসমীয়া গ্ৰন্থ সম্পাদনাৰ শিপা সন্ধান

লিপিকা তালুকদাৰ

অসমীয়া বিভাগ, আৰ.জি. বৰুৱা কলেজ, গুৱাহাটী - ৭৮১ ০২৫

EXPLORING THE ROOT OF ASSAMESE BOOK EDITING

Lipika Talukdar

Dept. of Assamese, R. G. Baruah College, Guwahati - 781 025

ABSTRACT : *The Sankarite Period is one of the most important and significant era in the history of Assamese literature. This period is enriched with the contributions and influences of Sankardeva. A trend of writing and editing books was developed in this period. The disciples of Sankardeva engrafted themselves in this trend. Sankardeva himself had edited the "Saptakanda Ramayana" by Madhab Kandali and Madhabdeva edited the "Kirtan-ghosa" by Sankardeva. Undoubtly we can say that the seeds of editing Assamese books were germinated in this period. It's an attempt to discuss about the editing of books in Sankarite period in the article.*

Keywords : *History of Assamese Literature, Kirtan Ghosa, Madhav Kandali, Sankarite Period*

১. অসমীয়া সাহিত্যৰ ঐতিহ্য

দশম শতিকাত চৰ্যাপদ-বচনাৰে আৰম্ভ হোৱা অসমীয়া লিখিত সাহিত্যৰ এক সুদীৰ্ঘ আৰু গৌৰৱোজ্জ্বল ইতিহাস আছে। চৰ্যাপদ-বচনাৰ সময়ৰ পৰা বৰ্তমানলৈ অসমীয়া সাহিত্যৰ এই দীৰ্ঘ প্ৰবাহলৈ মন কৰিলে দেখা যায় যে সময়ে সময়ে সাহিত্য-বচনাৰ পৰিবেশ, পৰিস্থিতি, ভাবাদৰ্শ, লক্ষ্য

লেখন সামগ্ৰী আদিৰ পৰিৱৰ্তন হৈছে। তেনেদৰে সাহিত্যৰ প্ৰকৃতিৰো পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। বিশেষ সময়ত বিশেষ সামাজিক পৰিৱেশত কিছুমান স্বকীয় বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰ সৃষ্টি হোৱা আৰু সমাজৰ ওপৰত তেনে গ্ৰন্থৰ প্ৰভাৱ আদি কথাবোৰলৈ লক্ষ্য ৰাখি অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাসক কালানুক্ৰমিকভাৱে কেবাটাও যুগত ভাগ কৰা হৈছে। হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী, বৰদীক্ষিত

কাকতি, বিৰিকি কুমাৰ বৰুৱা, সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা প্ৰভৃতি কৃত্তিমকলে কৰা বৰ্ণনামূলক বিভাজন অথবা যুগ বিভাজনে একো একোটা নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ সাহিত্যৰ ঐতিহ্যক তুলি ধৰিছে।

হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে অসমীয়া সাহিত্যক গীতিযুগ, মধ্য আৰু ভণিতা যুগ, প্ৰাক্ বৈষ্ণৱ যুগ, বৈষ্ণৱ যুগ, বিস্তাৰ যুগ, বৰ্তমান যুগ — এই ছয়টা ভাগত ভাগ কৰিছে। বাৰ্ণীকান্ত কাকতিয়ে তেওঁৰ গৱেষণা গ্ৰন্থখনত অসমীয়া সাহিত্যক 'Early Assamese, Middle Assamese, Modern Assamese' বুলি তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে। তেওঁ অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশৰ স্তৰবিলাক আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বে ভাষাৰ সাহিত্যিক নিদৰ্শন উল্লেখ কৰাৰ প্ৰসংগত এই বিভাজন দেখুৱাইছে। বিৰিকি কুমাৰ বৰুৱাই অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাসক আদি যুগ (Early period), বৈষ্ণৱ যুগ (Vaishnavite Period) আহোম ৰাজ্যৰ অসমীয়া সাহিত্য (Assamese Literature under the Ahom Patronage) আৰু আধুনিক যুগৰ আৰম্ভণি (Beginning of the Modern Period) এই চাৰিটা কাৰণমূলক ভাগত ভাগ কৰি আলোচনা কৰিছে।^১ সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাই অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাসক প্ৰথম তিনিটা ভাগত ভাগ কৰি সেইবোৰক উপবিভাগ বা পৰ্যায়বোৰ দেখুৱাইছে।

“দৰাচলতে অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীক তিনিটা যুগত ভাগ কৰিব পাৰি। — আদি, মধ্য আৰু আধুনিক বা বৰ্তমান যুগ। মধ্যযুগক আকোঁ তিনিটা পৰ্যায় বা স্তৰত বিভাগ কৰিব পাৰি — প্ৰাক্ শংকৰী, শংকৰী আৰু উত্তৰ-শংকৰী।”^২

তেওঁ মধ্য যুগৰ প্ৰথম পৰ্যায়ক ‘প্ৰাক্-শংকৰী যুগৰ সাহিত্য’ বুলি অভিহিত কৰি তাৰ সময় নিৰূপণ কৰিছে ১৩০০-১৪৯০ খ্ৰীষ্টাব্দ। দ্বিতীয় পৰ্যায়ক অভিহিত কৰিছে ‘শংকৰী যুগৰ সাহিত্য’ নামেৰে। ইয়াৰ সময় ১৪৯০-১৭০০ খ্ৰীষ্টাব্দ।

আকোঁ, তৃতীয় পৰ্যায়টো হ’ল ‘উত্তৰ শংকৰী যুগৰ সাহিত্য’। ইয়াৰ সময় ১৭০০-১৮৫০ খ্ৰীষ্টাব্দ। এই অধ্যয়নত ‘শংকৰী যুগ’ বুলি সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাই দেখুওৱা ১৫১০ - ১৭০০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে সময়কে নিৰ্দেশ কৰা হৈছে।

২. অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাসত ‘শংকৰী যুগৰ’ গুৰুত্ব

‘শংকৰী যুগ’ অসমীয়া সাহিত্যৰ এটি গৌৰৱোজ্জ্বল যুগ। স্কন্দ অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাসতে নহয়, অসমৰ সমাজ জীৱনৰ হাতহাসতো শংকৰী যুগৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম।

শংকৰদেৱৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্তিত নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ স্মৃতি ধৰিয়েই অসমত এখন সংহত সমাজ গঠনৰ সম্ভাৱনা গঢ় লৈ উঠিছিল :

“শংকৰদেৱে প্ৰবৰ্তন কৰা সাংস্কৃতিক অভ্যুদয়ৰ লগে লগে ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক দিশত এই ৰাজ্যই যেন এক নতুন জীৱন লাভ কৰিছে আৰু ফলত প্ৰথম বাৰৰ বাবে এখন সংহত আধুনিক অসমে গঢ় লৈ উঠাৰ সম্ভাৱনাই দেখা দিলে।”^৩

এই সময়ছোৱাত অসমত শাস্ত্ৰীয় সংগীত, শাস্ত্ৰীয় নৃত্য, নাট, ভাণ্ডনা আদিৰ এটি সমৃদ্ধ ধাৰা গঢ় লৈ উঠিছিল। “সাহিত্য সংগীত আৰু চিত্ৰাংকণৰ লগে লগিত কলাৰ নৱজাগৰণৰ গতিতো ই এটা তীব্ৰতা আনি দিলে।”^৪ সেইবাবে মহেশ্বৰ মেওগে শংকৰী যুগক ললিত কলাৰ সোণালী যুগ বুলি অভিহিত কৰিছে। এই যুগতেই ধৰ্মীয় পৰিমনতপত থাকি বহু কবিয়ে কাব্য, গীত নাট আদি ৰচনা কৰিছিল। শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ, অনন্ত কন্দলী প্ৰভৃতি কবিসকলে নৱবৈষ্ণৱ ধৰ্মক কেন্দ্ৰ কৰি সাহিত্য ৰচনাত প্ৰসূত হৈছিল। এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যক বৈষ্ণৱ সাহিত্য বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল :

“নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে শংকৰদেৱে প্ৰধানকৈ দুটা উপায় অৱলম্বন কৰিছিল, এক হ’ল শিষ্য-প্ৰশিক্ষাৰ সহায়ত দেশৰ বিভিন্ন ঠাইত সত্ৰ নামকৰণ স্থাপন কৰা আৰু আনটো হ’ল নানা প্ৰকাৰৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা।”^৫

বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ উপৰিও শংকৰী যুগত পৌতাম্বৰ, দুৰ্গাৱল, মনকৰ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱ আদি কবিসকলে বৈষ্ণৱ প্ৰভাৱমুক্ত এক শ্ৰেণীৰ কাব্যধাৰাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ইয়াক পাঁচালী সাহিত্য বা ওজাপালি সাহিত্য নামেৰে জনা যায় :

“এওঁলোকৰ ৰচিত সাহিত্যক পাঁচালী বা ওজাপালি সাহিত্য নাম দিব পাৰি।”^৬

কিন্তু শংকৰী যুগ মূলত বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ যুগ। সাহিত্যিক লগ অনুসৰি বৈষ্ণৱ সাহিত্যক (১) কাব্য (২) নাট (৩) গীত (৪) চৰিত পুথি (৫) গদ্য — এই পাঁচোটা ভাগত ভাগ কৰা হয়।^৭ হেমন্ত কুমাৰ শৰ্মাই অসমীয়া সাহিত্যৰ দৃষ্টিভঙ্গত নামৰ গ্ৰন্থত উল্লিখিত ভাগকেইটাৰ লগতে অনুবাদমূলক গ্ৰন্থ বুলিও অন্য এটা ভাগ দেখুৱাইছে। শংকৰী যুগৰ সাহিত্য সম্পৰ্কে যথেষ্ট আলোচনাত হৈছে। সেই আলোচনাবোৰৰ জৰিয়তে এই কথা প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে যে এই যুগতেই তৃতীয় সাহিত্যৰ ভেটি সৃষ্টি হৈছিল।

৩. সম্পাদনাৰ ধাৰা

আধুনিক যুগত সম্পাদনাৰ গুৰুত্ব দিনে দিনে বাঢ়ি আহিছে আৰু ই এটা কানিকবীণত শব্দ বা ধাৰণাত পৰিণত হৈছে। কিন্তু সম্পাদনাৰ ধাৰণা মানুহৰ চেতনাত পূৰ্বৰ পৰাই আছিল। সম্পাদনা শব্দটোৰ ব্যুৎপত্তি এনেকুৱা - সম + পদ + অনাট + অন = সম্পাদন। সম্পাদন + আ = সম্পাদনা। সম্পাদনাৰ অৰ্থ হৈছে সম্পূৰ্ণ কৰা, পৰিমাৰ্জন কৰা, নিৰ্বাহ কৰা। সম্পাদনাৰ উদ্দেশ্য হ'ল কোনো বিষয় বস্তুক ত্ৰুটিমুক্ত, সম্পূৰ্ণ আৰু সৌন্দৰ্যমণ্ডিত আৰু প্ৰহণযোগ্য কৰি তোলা। যিখনো বিষয়ক ত্ৰুটিমুক্ত, সম্পূৰ্ণ, সৌন্দৰ্যমণ্ডিত কৰি তোলাৰ হেৰ্পাহ মানৱ মনৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। তাকে কৰিবলৈ সম্পাদনা পৰ্যায়ৰ কামবোৰ কৰা হৈছিল। প্ৰাচীন ভাৰতত বেদ-অধ্যয়ন শিক্ষাৰ প্ৰধান বিষয় হোৱাত গুৰুসকলে শিষ্যক বাবে বাবে বেদ পাঠ কৰাই তাৰ শুদ্ধতা বখাত গুৰুত্ব দিছিল। বাবে বাবে বেদ পাঠ কৰাই তাৰ মন্ত্ৰ সঠিক ৰূপত মনত ৰাখিবলৈ গুৰুসকলে অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। আনকি তেওঁলোকে বোধ বা বুজা বা হৃদয়সম কৰাতকৈয়ো আবৃত্তি কৰাটোহে শ্ৰেষ্ঠ বুলি কৈছিল। "আবৃত্তিঃ সৰ্বশাস্ত্ৰানাং বোধদগি গৰীয়সী।" ইয়াত বেদ মন্ত্ৰক ত্ৰুটিমুক্ত কৰি নিৰ্ভুল বা শুদ্ধ ৰূপত সংৰক্ষিত কৰাৰ প্ৰয়াস দেখা যায়। তদুপৰি শিল, গুহা আদিত অংকণ কৰা চিত্ৰ ভাস্কৰ্যবোৰে মানুহৰ সৌন্দৰ্যলিঙ্গাকে তুলি ধৰে। গতিকে মানৱ চেতনাত নিহিত হৈ থকা এনেবোৰৰ মাজতে সম্পাদনাৰ ধাৰণা বা বীজ লুকাই থকা বুলি ক'ব পাৰি। বৰ্তমান সময়ত সম্পাদনাৰ পৰিসৰত লিখিত, শ্ৰব্য আৰু দৃশ্য কলাক সামৰি লোৱা হয়।

সংগীত, অনাৰ্ঠৰ নাটকে ধৰি বিবিধ অনুষ্ঠান আদিৰ লগত সম্পাদনাৰ দিশটো জড়িত হৈ থাকে। একেদৰে দৃশ্য কলা বুলি চলচ্চিত্ৰ, বেন্‌ভাছত অংকিত চিত্ৰ আদিৰ কথাই আহি পৰে। চলচ্চিত্ৰত সম্পাদনা অপৰিহাৰ্য অংশ। কিন্তু, ছবিৰ ক্ষেত্ৰত এটা প্ৰশ্নৰ উদয় হয়। সাধাৰণতে ছবিৰ ক্ষেত্ৰত সম্পাদনা কৰিলে শৈল্পিক গুণ নষ্ট হোৱাৰ সম্ভাৱনাহে অধিক আছে। কিন্তু লিখিত কলা বা প্ৰকাশনাৰ লগত সম্পাদনা নিবিড়ভাৱে জড়িত। এইখিনিতে কামৰুল হাসান শায়কৰ এটি মন্তব্য প্ৰণিধানযোগ্য :

"প্ৰকাশনা বলতে পাঠ উপযোগী যে কোনো কিছু প্ৰকাশ বোকাৰ। মূলত প্ৰিন্ট ও ইলেক্ট্ৰনিক মাধ্যমে বই আৰু সংবাদ পৰিবেশনাকে প্ৰকাশনা হিসেবে বিবেচনা কৰা হ'লেও চলচ্চিত্ৰ, নাটক, গান, পণ্যৰ বিজ্ঞাপন, পোষ্টাৰ, পণ্যৰ সোডক, লিফলেট, ফেট্টন বানান

সবকিছুই প্ৰকাশনাৰ অন্তৰ্ভুক্ত। এওলা প্ৰকাশৰ আগে আগে চূড়ান্তভাৱে প্ৰকাশৰ আগেই নিৰ্ভুল বা বিগুৰুতা যাচাই কৰে নিতে হয়।"

এয়া আধুনিক যুগৰ সম্পাদনাৰ কথা। ছপা মাধ্যমে প্ৰথমে পূৰ্বৰ পৰে প্ৰথমে বৃদ্ধি হৈছিল নকলকাৰৰ জৰিয়তে। সেই সময়তো প্ৰথমে এখন লিপিপূৰ্ণ, প্ৰহণযোগ্য আৰু সৌন্দৰ্যমণ্ডিত ৰূপত তুলি ধৰিবলৈ প্ৰথমে বা প্ৰথমে পৰৱৰ্তী কোনো এগৰাহী ব্যক্তিকে চেষ্টা কৰা পৰিলক্ষিত হয়। এখন পুথি পুথি সম্পাদনা কৰিবলৈ বৰ্তমানৰ সম্পাদকসকলে তাৰ বিভিন্ন প্ৰতিগিপিৰ সহান কৰিব লাগে। সেয়া সঁচিপতীয়া বা ছপা দুয়ো ধৰণৰে হ'ব পাৰে। সেই পুথি সমূহে (সংগ্ৰহীত তেনে সঁচিপতীয়া বা ছপা পুথিবোৰে) সম্পাদনা কৰিবলৈ লোৱা পুথিবনৰ বিষয়বস্তু, বচনাশৈলী আদি কথাবোৰ সম্পাদক সম্পাদকক এটা স্পষ্ট ধাৰণা দিয়ে। এই পুথিবোৰৰ ভিত্তিত পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ মাজেদি গৈ পুথিবন সম্পাদনা কৰি উলিওৱা হয়। অৱশ্যে, কিছুমান সম্পাদকে পাঠ-সমীক্ষা নকৰিবও পাৰে। কিন্তু পুথিৰ পুথিৰ সম্পাদনাৰ লগত পাঠ-সমীক্ষা বিষয়টো নিবিড়ভাৱে জড়িত হৈ থাকে। সুন্দৰ, বিখ্যায়োগ্য আৰু প্ৰহণযোগ্য ৰূপত পুথি পুথি এখন সম্পাদনা কৰিবলৈ হ'লে সম্পাদক গৰাকীৰ প্ৰথমে বিষয়বস্তু, তদানীন্তন সমাজ জীৱন আদিৰ বিষয়ে জ্ঞান থকাৰ উপৰিও যুক্তিনিষ্ঠতা আৰু বিশ্লেষণ দক্ষতা থকাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। প্ৰথমে স্বৰূপ অনুসৰি সম্পাদনাৰ ৰীতিও ভিন্ন হয়। বিজ্ঞান বিষয়ক প্ৰথমে এখনত ব্যাখ্যাত্মক ছবিনুহৰ বি গুৰুত্ব গৱেষণামূলক প্ৰথমে এখনত প্ৰসংগ টোকাবোৰেৰে সিমান গুৰুত্ব। গতিকে নিৰ্ভুল সুন্দৰ প্ৰথমে এখনৰ বাবে তথ্যবোৰ বিভিন্ন ধৰণে সজাই পৰাই লোৱাটো সম্পাদনাৰ অংশ। মুঠতে প্ৰথমে সম্পাদনা এটা বিজ্ঞত বিষয় আৰু ইয়াৰ প্ৰভাৱ সুন্দৰ প্ৰসাবী।

৪. গ্ৰন্থ সম্পাদনা : শংকৰী যুগৰ যুগমীয়া কৃতি

কাব্য, নাট, গীত আদিৰে সমৃদ্ধ শংকৰী যুগত প্ৰথমে সংকলন, সম্পাদনা, সংৰক্ষণৰ এক চেতনা গঢ় লৈ উঠিছিল। সেই যুগৰ মধ্যমাংশ শংকৰদেৱৰ প্ৰথমে তথা প্ৰথমে প্ৰতি থকা দায়বদ্ধতা, সমাজৰ গুৰুত্ব পৰা প্ৰথমে প্ৰভাৱৰ গভীৰ অনুভাৱনে তেওঁক প্ৰথমে সংকলন, সম্পাদনা, সংৰক্ষণৰ প্ৰতি আগ্ৰহী কৰি তুলিছিল।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে বিভিন্ন সময়ত প্ৰথমে বচনাৰ বাবে বিভিন্ন লিখন সামগ্ৰী ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। আৰু শংকৰী, শংকৰী আৰু ইত্যাদি কৰি তুলিছিল। ইতিমধ্যে সঁচিপতীয়া

মধ্য যুগত গ্ৰন্থসমূহ ৰচনা কৰা হৈছিল কাইকে সাঁচিপাত আদিত। সাঁচিপাত আৰু তুলাপাত গ্ৰন্থ লিখাৰ উপযোগীকৈ প্ৰস্তুত কৰাটো এটা কষ্টসাধ্য কাম। পৈপত অগৰু গছৰ ছাল উলিয়াই সেইবোৰৰ আঁহ মিহি কৰি জোখমতে কাটি লোৱা হয়। তাৰ পিছত পানীত ডুবাই থৈ পুনৰ মিহি কৰি মাটি মাহৰ মত লেপি শুকোৱা হয়। এনেদৰে দীঘলীয়া প্ৰক্ৰিয়া এটাৰ মাজেৰে সাঁচিপাত প্ৰস্তুত কৰা হয়। একেদৰে গোবৰ, কপাহ বা ফটাকানিৰ লগত বৰগছ, বেলগছ, কঠাম আদিৰ আঠা মিহলাই মত তৈয়াৰ কৰি সেইবোৰ তুলাপাত প্ৰস্তুত কৰা হয়। আকৌ ফেহৰাজ, শিগিষা আদিৰ বসৰ লগত নিপিন্ট পৰিমাণৰ গোমুত্ৰ মিহলাই নিৰ্দিষ্ট প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেৰে চিয়াঁহী প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল।^{১২} শক্তিকে দেখা যায় যে গ্ৰন্থ ৰচনাৰ প্ৰাক্-পৰ্যায়টোৱেই যথেষ্ট কষ্টকৰ। এনে পৰিস্থিতিত এখন গ্ৰন্থৰ স্বহস্তলিখিত এটা পাঠহে পোৱা গৈছিল। গ্ৰন্থকাৰৰ দ্বাৰা স্বহস্ত লিখিত এই পাঠটোৰ হৰণ ভগ্ন হোৱাটো অতিশয় দুৰ্ভাগ্যজনক কথা। অৱশ্যে গ্ৰন্থকাৰৰ স্বহস্তলিখিত পাঠটোৰ পৰা প্ৰয়োজন সাপেক্ষে নকল কৰি লোৱা হৈছিল। হ'লেও এনে নকল পুথিৰ সংখ্যাত যে শৰ্ষাত নহয় আৰু সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। অনন্যৰ প্ৰাচীন পুথিৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিলে দেখা যায় যে নানান প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ, সাঁচিপাতীয়া পুথিৰ লগত জড়িত কিছুমান লোকবিশ্বাস আদিৰ বাবে বহু প্ৰাচীন পুথি হেৰাই গৈছে :

“কিন্তু বতাহ বৰবুণ, বানপানী, বনজুই আদিৰ দৰে প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ, নিগনি, ডালসলীয়া, উইপোক আদিৰ উপদ্ৰৱ, গৰাকীৰ অন্তৰতা আদিয়ে লক্ষ্যধিক পুথি ধ্বংসৰ পথলৈ তৈৰি দিয়ে। পুথি সংৰক্ষণৰ কৃষ্ণাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ বহু পুথি ভূব সাজি নদীত উটুৱাই দিয়া হ'ল।”^{১৩}

তদুপৰি কোনো পৰিচিত বা জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থকাৰৰ নামেৰে অন্য কোনো লোকে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰাৰ নিচিনা ঘটনাও মধ্যযুগৰ অসমীয়া সাহিত্যত দেখা গৈছিল। মাধৱ কন্দলীৰ নামত প্ৰচলিত দেৱজিৎ কাব্যখনৰ প্ৰসংগত সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই লিখিছে :

“পুণ্ড্ৰনাৰ ভাষা মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণৰ নবম নিমিলে, কোনো নিৰ্মাণৰ নিশকৰ ... ৰামায়ণ-প্ৰসিদ্ধ মাধৱ কন্দলীৰ কবিত্বৰ স্বাক্ষৰ এই কাব্যত নাই, কিন্তু বৈষ্ণৱ ধৰ্মীয় আদৰ্শ নীতি ইয়াত বহুভাৱে প্ৰচলিত হৈছে। হয়তো মাধৱ কন্দলীৰ ছদ্মনাম লৈ অন্য কবিয়েই এই কাব্য ৰচনা কৰে।”^{১৪}

এনে কিছুমান পৰিস্থিতিৰ বাবে শংকলনদেৱে তেওঁৰ পূৰ্বৰ কবি অথবা নিজৰ গ্ৰন্থৰো সংকলন বা সম্পাদনা কৰাত গুৰুত্ব দিছিল। এই কামত তেওঁক সহযোগ কৰিছিল প্ৰিয় শিৱা মাধৱদেৱকে আদি কবি আন বহুতো শিষ্যই। এই গবেষণা পত্ৰত মূলত মাধৱ কন্দলীৰ ‘ৰামায়ণ’ আৰু ‘কীৰ্তন-ঘোষা’ ৰ সংকলন বা সম্পাদনাৰ প্ৰসংগত শংকৰী যুগত গঢ়ি উঠা গ্ৰন্থ সম্পাদনাৰ কপৰেখা সম্পৰ্কে আলোকপাত কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হ'ল।

৫. ৰামায়ণৰ সম্পাদনা

ভাৰতীয় গবম্পৰাক অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা প্ৰচলিত হৈ অহা ৰামায়ণক আধাৰ হিচাপে গৈ বাৰ্মীকিয়ে ৰামায়ণ ৰচনা কৰিছিল। ভাৰতীয় সংস্কৃতি, দৰ্শন, চিন্তা আৰু মননক কাব্যৰ মাধ্যমেৰে ৰামায়ণত সুসংহত, সুন্দৰ আৰু কলাত্মক ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ভাৰতীয় কাব্যৰ ইতিহাসত ৰামায়ণক আদিকাব্য আৰু কবি বাৰ্মীকিক আদিকবি বোলা হয়।

ভাৰতবৰ্ষৰ পান্নোৱৰ পাৰ্শ্বদেশিক ভাষাত ৰামায়ণ ৰচিত হৈছে। ভাৰতীয় পাৰ্শ্বদেশিক ভাষাসমূহৰ ভিতৰত তামিল ভাষাৰ মহাকাব্য বুলি বচনা কৰা ৰামায়ণখনকেই প্ৰাচীন বুলি কোৱা হয়। তেলেগু ভাষাৰ ৰঙ্গনাথ ৰামায়ণ, মহাকাব্য তিঙ্কনাইৰ নিবচনোত্তৰ ৰামায়ণ, মালয়ালম ভাষাৰ ৰামচৰিতম্, কন্নড় ভাষাৰ চৌৱৰে ৰামায়ণ, হিন্দী ভাষাৰ তুলসীদাস ৰচিত ৰামচৰিত মানস, মানাঠা ভাষাৰ ভাৰ্ঘৱৰামায়ণ, ওজবতী ভাষাৰ ৰামলীলানা পদে, কাশ্মিৰী ভাষাৰ ৰামায়ণৰ চৰিত, নেপালী ভাষাৰ ভানুভক্তৰ অধ্যায় ৰামায়ণ, উড়িয়া ভাষাৰ জগমোহন ৰামায়ণ, বাংলাভাষাৰ কৃতিকামী ৰামায়ণ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ মাধৱ কন্দলীয়ে ৰচনা কৰা সংস্কৃত ৰামায়ণ আদিয়ে ভাৰতবৰ্ষত ৰামায়ণৰ প্ৰসাৰৰ কথা প্ৰমাণ কৰে। ভাৰতৰ যিকোনো ভাষাত ৰচিত ৰামায়ণৰ ভিতৰত কল্পৰামায়ণেই প্ৰথম। কোনো কোনো পণ্ডিত এইখনৰ ৰচনাকাল নৱম শতিকা বুলি ক'ব খোজে, যদিও দৰাচলতে ষাৰ্শ শতিকাতহে ৰচিত হোৱাৰ কথা আনুমানিকভাৱে দাঙি ধৰিছে। টি.পি. মাহেশ্বৰকন্দৰৱৰ মতৰ অধাৰত হোৱা এই সময় নিৰ্ধাৰণৰ ৰচনা কেশৱ মহন্তৰ ‘অসমীয়া ৰামায়ণী’ সাহিত্য কথাবন্ধৰ আতি-গুৰি গ্ৰন্থত সুন্দৰভাৱে আছে। কিন্তু অন্য এটা দিশৰ পৰা বিবেচনা কৰিলে মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণখনো প্ৰথম। ভাৰতীয় আৰু ভাষাসমূহৰ ভিতৰত এইখনেই প্ৰথম ৰামায়ণ। অসমীয়া ভাষাত পূৰ্বৰে পৰা

বামায়ণৰ মৌখিক পৰম্পৰাৰ প্ৰচলন আছিল যদিও মাধৱ কন্দলিৰ বামায়ণে লিখিত পৰম্পৰাৰ শুভাৰম্ভ কৰে।

মাধৱ কন্দলিৰ বামায়ণৰ সম্পাদনাৰ প্ৰসংগলৈ যোৱাৰ পূৰ্বে শংকৰদেৱে কিয় মাধৱ কন্দলিৰ বামায়ণত হাত দিবলগীয়া হ'ল সেই কথা জ্ঞানি পৰে। শংকৰদেৱৰ সমসাময়িক কবি অনন্ত কন্দলিয়ে নব বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ আদৰ্শ প্ৰতিফলিত হোৱাকৈ বামায়ণৰ অনুবাদত হাত দিয়ে। কিন্তু শংকৰদেৱে এই কথা সহিব পৰা নাছিল। তেওঁ উপলব্ধি কৰিলে যে অনন্ত কন্দলিৰ বামায়ণৰ অনুবাদে মাধৱ কন্দলিৰ বামায়ণৰ অনুবাদক তেনেই ঢাকি পেলাব। কিয়নো অনন্ত কন্দলিয়ে সেই যুগৰ উপযোগীকৈ অৰ্ধাংশ নব বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ আদৰ্শ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ বামায়ণ ৰচনা কৰিব। মাধৱ কন্দলিৰ অপূৰ্ব কবিত্বৰে তথা অৰ্ধাংশ নব বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰ নথকা গ্ৰন্থখন হেৰাই যাব বুলি সংশয় কৰিয়েই সেইখনৰ সংৰক্ষণৰ প্ৰতি যত্নপৰ হ'ল। এই কথাৰ উল্লেখ গুৰুচৰিত কথাত পোৱা যায় :

“আৰু মাধৱ কন্দলিৰ কবিতা বামায়ণ ঢাকি তুচকৈ
গুচাবৰ মন দিলে অনন্ত কন্দলি এঃ তেহে গুৰুজনত
বিপ্ৰে স্বয়ংতে সৰ্বনাশন হৈ প্ৰাথিলে বৰৰ হেতু।”^{১০}

হয়াত উল্লেখ থকা কবিতা বামায়ণ কথাটো অংপৰ্বপূৰ্ণ। মাধৱ কন্দলিৰ বামায়ণত কবিতাৰ সকলো ঐশ্বৰ্য ফুটি উঠিছে। সেইবাবেই কন্দলিক শংকৰদেৱে পূৰ্বকবি অপ্ৰমাদী বুলি শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰিছে।

এনে এজন কবিৰ কবিতা বামায়ণ সংৰক্ষণ কৰিবলৈ গৈ শংকৰদেৱে দেখিলে যে আদি আৰু উত্তৰাকাণ্ড নাই। মাত্ৰ শাঁচখণ্ডেৰে বামায়ণখন সংকলিত নকৰি আদিকাণ্ড মাধৱদেৱক লিখিবলৈ দিলে আৰু উত্তৰাকাণ্ড, শংকৰদেৱে নিজেই লিখিবলৈ গাত ল'লে :

“পাচে গুৰুজনে বোলে বৰা পো ভোমাৰ মিতাৰ
শাস্ত্ৰ কবিতা গুচাববে খোজে : যামি ধৰো গোৱত :
ভুমি হোৱা আগে : তেহে আদো উতৰা কৰিছে : কাপৰ
গাৰি দৰে আগ গোৱ সমে বল :”^{১১}

মাধৱ কন্দলিয়ে ববাহী ৰজা মহামাণিক্যৰ পৃষ্ঠপোষকতাত সপ্তকাণ্ড বামায়ণৰ ৰচনা কৰা বুলি লক্ষ্যাকাণ্ডৰ শেষত উল্লেখ কৰিছে :

“সপ্তকাণ্ড বামায়ণ পদবন্ধে নিবন্ধিলৌ
লভা পৰিহৰি সাৰোদ্ধতে।

মহামাণিক্য বোলে কাব্যৰস কিছু দিলো
দুগ্ধক পুথিলে যেন ধৃত।”^{১২}

মাধৱ কন্দলিয়ে সপ্তকাণ্ড ৰচনা কৰা বুলি লিখিছে যদিও তেওঁ প্ৰকৃততে সাতোটা কাণ্ড ৰচনা কৰাছিল নে নাই বুলি সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখাৰুৱে—

“উত্তৰাকাণ্ড নাপাওঁতেই সাতকাণ্ড ৰচনা কৰা বুলি
ভোমাৰ শৰা এনে অনুমান হয় যে বামায়ণ শিকলো
কাণ্ডকে সাতকাণ্ড বুলি কয়। প্ৰকৃততে এনে ভাৱতে
কন্দলীয়ে সাতকাণ্ড বামায়ণ পদ ভঙা বুলি ক'ব পাৰি।”^{১৩}

মাধৱ কন্দলিয়ে যদি সাতোটা কাণ্ড লিখা বুলি কোৱাৰ নিচিনাকৈ সচকৈয়ে লিখিছিল তেন্তে হ'লে লুপ্ত হোৱা ঋগু দুটা পুনৰ লিখিবলৈ লোৱাটো যুক্তিসংগত আৰু স্বাভাৱিক কথা। কিন্তু উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখাৰুৱে কোৱাৰ দৰে সাতকাণ্ড লিখাই নাছিল তেন্তে শংকৰদেৱে জেৰা দিবলৈ যোৱাৰ প্ৰয়োজন কিয় অনুভৱ কৰিলে সেয়া বিচাৰ্য বিষয়। বামায়ণৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰা প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলৰ মতে দ্বিতীয় শতিকামানৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে প্ৰচলিত হৈ থকা বামায়ণখনৰ আদি আৰু উত্তৰাকাণ্ডৰ সৰহভাগেই বাৰ্মীকিৰ দ্বাৰা ৰচিত মহয়। এই দুটা কাণ্ড প্ৰক্ষিপ্ত (Interpolated), পাছৰ কালৰ সংযোজন :

“এইচ য়াকোবি (Jacobi), জি. ভি. বৈদ্য (C.V. Baidya), ৱেবাৰ (Waber), এম. ভিণ্টাৰনিৎসে (Winternitz), বুস্কে (Bulcke) আদি সৰহভাগ পণ্ডিতেই এই দুটা কাণ্ডৰ প্ৰক্ষিপ্ততা সম্পৰ্কে একমত। এই দুটা কাণ্ডৰ মাজত মাজৰ পাঁচটা কাণ্ডৰ বিপৰীতে বামায়ণ বিৰুদ্ধে অৱতাবলৈ উন্নীত কৰিছে, বাৰ্মী পাঁচটা কাণ্ডত ৰামৰ কাৰ্য আদৰ্শ মানৱৰ স্তৰতে আৱদ্ধ আছে। এই দুটা কাণ্ডত বামায়ণৰ ঘটনাৰ লগত প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক নথকা প্ৰাচীন ৰজাৰ বংশানুচৰিত (Heroic bard poetry), ব্ৰাহ্মণধৰ্মৰ পোষক আখ্যান (brahminical legends) নীতিকথা আৰু বৰ্ণনা সুমুৱাই দিয়া হৈছে : মাজৰ পাঁচকাণ্ডত এনে জবাবৰ কাহিনীৰ মাত্ৰা কম।”^{১৪}

খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকাত বামায়ণখনত সপ্তকাণ্ড যুক্ত হয় বুলি বিভিন্ন প্ৰমাণৰ ভিত্তিত পণ্ডিতসকলে ঠাৱৰ কৰিছে। প্ৰক্ষিপ্ত কাণ্ড দুটিক লৈয়ে বামায়ণে পূৰ্ণাঙ্গ ৰূপ পালে। দুহেজৰ বছৰ ধৰি জনসাধাৰণৰ মাজত বামায়ণ সপ্তকাণ্ড কাৰ্যই গ্ৰহণযোগ্য হ'ল। অসমত মাধৱ কন্দলিয়ে বামায়ণ ৰচনা কৰাৰ পূৰ্বেও মৌখিক ৰূপত বামায়ণৰ প্ৰচলন আছিল। উত্তৰাকাণ্ডৰ

অন্তৰ্গত সীমিত পাকান প্ৰকাশৰ দৰে বটপান কথা সৌন্দৰ্য সাহিত্যত থকাৰ পৰা জানিব পাৰি যে অসমতো সাতোটা বসন্তৰ প্ৰচলনেই আছিল। গতিকে, পঞ্চকাণ্ডযুক্ত বামাৰ্ণ একমক সৰ্বসাধাৰণৰ গ্ৰহণযোগ্য নহ'ব বুলি ভাবিয়েই আদি আৰু উত্তৰাকাণ্ড সংযোগ কৰিলে। শংকৰদেৱে এই প্ৰথমমৰ ক্ষেত্ৰত গ্ৰহণযোগ্যতা আৰু প্ৰভাৱ - এই দুয়োটা দিশ গভীৰভাৱে চিন্তা কৰি হৃদ-দীৰ্ঘ, প্ৰহণ-বৰ্জন আদি কৰিছিল। 'গুৰু-চৰিত কথা'ত তেনে দৃষ্টান্ত পোৱা যায়। এবাৰ গোৱিন্দ গুৰুৱে একাদশীৰ দিনা তিনিটা কুটি মাছ লোৱা দেখি শংকৰদেৱে একাদশীৰ কথা মনত পেলাই দিলে। তেতিয়া গোৱিন্দ গুৰুৱে ক'লে যে অশ্বীয়াত অশ্বীয়া কথাত দেখোন গুৰুজনে লিখিছে- 'নপাই একাদশি উপবাসে নপাএ মোক যোন সন্ধ্যাসে।' তেতিয়া শংকৰদেৱে একাদশী ক্ৰমৰ পৰা এই পদটো গুচাব খুজিছিল। নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাই গুচাব নালাগে বুলি কোৱাত শংকৰদেৱে ঠাকুৰ আতাইনো কি বুজিছে বুধিলে। তেতিয়া তেওঁ ক'লে যে ধৰ্মবাব, একাদশী পালন কৰি তাৰ ফলত উদ্ধাৰ বা মুক্ত হ'ম বুলি ভাবিব নালাগে। তেতিয়াহে শংকৰদেৱে পদটো বাৰিলে :

"আহ গোৱিন্দ গুৰুৱে তিনিটা কুৰ্ছি মাছ নিয়ে ইন্দাৰিত : দেখি পৰম পুৰুষ গুৰু বোলে : গোৱিন্দ দেখো আজি একাদশি তিনি কুৰ্ছি লৈচা।। বোলে বাপ তোমাৰে পদে দেখো কৈছে : বোলে নপাই একাদশি উপবাসে : নপাএ মোক যাগ সন্ধ্যাসে।। তেহে মহাপুৰুষ গুৰু বোলে : বামানন্দৰ মাক একাদ(শ) সাত্ৰখন আনা : পদটো কাটি গুচাও : জ আমি পদ কৰিলো জিব তৰিবৰ কালণে : কেনেকৈহে বুজিছে দহো এই বুলি নবনি ধৰিলে : পাচে ঠাকুৰ আতা বোলে বাপ কাটিব নালাগে : বোলে নাৰায়ণদাস কেনেকৈয়ো লৈচা : বোলে বাপ একাদশি ধৰ্মবাব জিধি : আক কৰিব পাই তাৰ ফলবাধাৰে কৰিব নাপাই।। মত মহাপাপ ব্ৰহ্মহত্যা আদি কৰি অশত বাৰ্য্য কৰোগে : তাক এবিব : ববে গুচালে মজালায়া এলাই : পাচে গুৰুজনে বোলে এয়া আমিও তেনেকৈয়ো কৰিছো : তেহে পদ বল।।"^{১৭}

সেখাত লক্ষ্য কৰা যেন লাগিলেও এই ঘটনাটোৰ অন্তৰ্ভুক্ত শংকৰদেৱে এই শাঠকণ তপসত সেলোৱা প্ৰভাৱক গুৰুত্ব সহকাৰে বিচাৰ কৰি চাইছিল তাক বুজা যায়।

মাধৱ কন্দলিৰ বামাৰ্ণৰ ঠায়ে ঠায়ে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ উপযোগীকৈ কিছু উপদেশ সংযোগ কৰা হৈছে। এই

সংযোজনাব কথা শংকৰদেৱৰ জ্ঞাত। গুৰু চৰিত কথাত আছে :

"তেহে আনো উত্তৰা কৰিছে : কাশৰ গানি দৰে আগ গোৰ সমে বল : উপদেশ (আজু) ফুল হ'ল : আগে উপদেশ নাই সুত সুতহে আছিল অব্যাত (চোট আতা দিছে)"^{১৮}

শংকৰদেৱ মাধৱদেৱে বামাৰ্ণক কৃষ্ণভক্তি শাখাৰ অন্তৰ্গত কৰিবলৈ কৰা প্ৰয়াস সম্পৰ্কে উপেন চন্দ্ৰ লেখকৰে এনেদৰে লিখিছে :

".....মহাপুৰুষ দুজনাই কেৱল আদি আৰু উত্তৰাকাণ্ড ৰত্নিয়েই স্ফাণ্ড নটৈ মাধৱ কন্দলীৰ নামটো ৰাখি আন আন অধ্যায়তো উপদেশ আদি সন্নিবেশ কৰি বামাৰ্ণকো কৃষ্ণভক্তি শাখাৰ অন্তৰ্গত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু সন্দেহ জন্মোৱা পদবোৰৰ কোনখিনি মাধৱ কন্দলিৰ আৰু কোনখিনি শংকৰদেৱ মাধৱদেৱৰ সেইটো নিৰ্ধাৰণ কৰা টান। আদি আৰু উত্তৰ কাণ্ডৰ বাহিৰে দুই এঠাইত আমি নিছৰ সংযোজন বুলি আঙুলিয়াব পাৰো। বেনে লংকাকাণ্ড শেষ হৈ যোৱাৰ পিছত আছে :

"দ্বিত্য মনো বাম দুৰ্বাদজ শ্যাম
সৰ্বগুণে অনুপাম।
বাম তপ নাম বৰ অনুপাম
বুফুতি সুখৰ বাম।।
যাহাব শ্ৰয়ণ কীৰ্তনে কৰয়
অহমক অতি গতি।
হেনয় তোমাৰ চৰণত হৌক
মোহোৰ নিমল ৰতি।।"^{১৯}

কিন্তু মত কবিনন্দনীয়া কথা এইটোৱেই যে এনে সংযোজনৰ ফলত মাধৱ কন্দলি কবিজন হেৰাই যোৱা নাই বা সৌন্দৰ্যকৰ হানি হোৱা নাই। প্ৰকৃতি বৰ্ণনা, ভাষাৰ বাহ্যিক আদি সকলো দিশতেই মাধৱ কন্দলি স্বকীয় ৰূপেৰেই সন্তোকাণ্ড বামাৰ্ণকত উজ্জলি আছে। সংযোজন, নিয়োজন আদি সম্পাদনাৰ লগত বিবিধভাৱে জড়িত বিষয়। ইয়াৰ উদ্দেশ্যই হ'ল এই একমক উৎকৃষ্ট আৰু গ্ৰহণযোগ্য ৰূপত তুলি ধৰা। গুৰুদেৱৰ উপস্থিতিত বা নিয়োজন তেওঁৰ স্বকীয়তা অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ দায়িত্ব সম্পাদকৰ। এই ক্ষেত্ৰত শংকৰদেৱ মাধৱদেৱে বামাৰ্ণক যুগোপযোগীকৈ সম্পাদনা কৰিছে বুলি নিঃসন্দেহে

ক'ব পাৰি। সেইবাবে মহেশ্বৰ নেওগে ইয়াক আধুনিক ৰূপৰ
সম্পাদনা বুলি গুৰু-চৰিত কথাত পাতনিত লিখিছে :

“শংকৰদেৱৰ মাধৱদেৱৰ দুয়ো লগ লাগি যেনেযে মাধৱ
কন্দলিৰ পাঁচকাণ্ড বামাৰ্ণ সপ্তকাণ্ড কৰিলে আৰু এক
আধুনিক অৰ্থত সম্পাদন কৰিলে তাৰ অভিলেখ
চৰিতখনিয়ে দিয়ে।”^{২০}

৩. কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ সম্পাদনা

শংকৰদেৱে তেওঁৰ জীৱন কালত নামান ঠাইত থাকি
ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল। এনেদৰে যুঁবি কুৰৌতেই তেওঁ গীত,
নাট, কাব্য আদি ৰচনা কৰিছিল। কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ অন্তৰ্গত
খণ্ডবোৰ বিভিন্ন ঠাইত থাকি ৰচনা কৰিছিল। মহেশ্বৰ নেওগে
সম্পাদনা কৰা ‘কীৰ্ত্তন-ঘোষা আৰু নাম-ঘোষা’-ৰ ভূমিকাত
উল্লেখ কৰা অনুসৰি কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ খণ্ডবোৰ ৰচনাৰ স্থান
এনেদৰে -

বৰদোৱা - উৰেয়া বৰ্ণনা, অজামিল উপাখ্যান, প্ৰহ্লাদ
চৰিত্ৰ, হৰমোহন, বলিছলন, গজেন্দ্ৰোপাখ্যান, চতুৰ্বিংশতি
অৱতাৰ বৰ্ণন, ধ্যানযোগ

বেলগুৰি - পাত্ৰ মৰ্দন, নাম অপবাদ, শিশু লীলা,
বাসত্ৰীড়া, কংসবধ, গোপী উদ্ধৱ সংবাদ, কুঁজীৰ বাঞ্ছা
পূৰণ, অক্ৰুৰ বাঞ্ছা পূৰণ

কামৰূপ আৰু কোচবিহাৰ : অশাসক যুদ্ধ, ফাগবন
বধ, মুচুকুন্দ - স্তুতি, স্যামন্তক হৰণ, নাৰদৰ কৃষ্ণ দৰ্শন,
বিপ্ৰ পুত্ৰ আনয়ন, বেদস্ততি, কৃষ্ণ লীলা-মালা, ৰুক্মিণীৰ
প্ৰেম কনহ, ভৃগু পৰীক্ষা, শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ আৰু
ভাগৱতৰ তাৎপৰ্য।

এনেদৰে সিঁচৰতি হৈ থকা খণ্ডবোৰ সংকলন কৰিবলৈ
শংকৰদেৱে মাধৱদেৱক কৈছিল। কিন্তু, মাধৱদেৱে বেহাৰলৈ
বাবলপীয়া হোৱাত কামটোত হাত দিয়া নহ'ল। পৰৱৰ্তী সময়ত
মাধৱদেৱৰ ভাগিন বামচৰণ ঠাকুৰক কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ খণ্ডবোৰ
গোটাৰলৈ কয় :

“আৰু বামচৰণক বোলে মোৰ গুৰুজনে কীৰ্ত্তন ঘোষা
খানি গোটাৰ দিছিল নুৰাইলো ওকলক ৰাখিব : তই গোটাৰ
দিবি।”^{২১}

মাধৱদেৱৰ আঞ্জা শিৰোধাৰ্য কৰি বামচৰণে বিভিন্ন ঠাইৰ
পৰা কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ খণ্ডবোৰ সংগ্ৰহ কৰে। আনুমানিক এঘনুৰ

ভিতৰত খণ্ডবোৰ সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল বুলি গৱেষকসকলে ঠাৱৰ
কৰে। দৈত্যবি ঠাকুৰৰ মহাপুৰুষ শ্ৰী শ্ৰী শংকৰদেৱ মাধৱদেৱ
চৰিতত এই কথাৰ উল্লেখ আছে। মাধৱদেৱক এই খণ্ডবোৰ
দিবলৈ বামচৰণ ঠাকুৰে বেহাৰলৈ যাত্ৰা কৰিছিল। যাওঁতে
সংগৃহীত খণ্ডবোৰ লৈ গৈছিল। বেহাৰত মাধৱদেৱে বামচৰণ
ঠাকুৰক কীৰ্ত্তন-ঘোষাখন ক'ত আছে সোধাত ‘ভাস্কৰমূৰ’
বুলি ঠাই এখনত থৈ অহা বুলি কয়। তেতিয়া মাধৱদেৱে
চাৰিজন মানুহ লগত দি বামচৰণ ঠাকুৰক ভাস্কৰমূৰ পৰা
পুথিখন আনিবলৈ দিয়ে। বামচৰণ ঠাকুৰৰ দ্বাৰা সংগৃহীত
কীৰ্ত্তন-ঘোষাখন মাধৱদেৱৰ হাতত পৰাৰ সময়ত পুথিখনত
খণ্ডবোৰ সংহাৰিত কৰা হৈছে। মাধৱদেৱে বামচৰণ ঠাকুৰৰ
খণ্ড সংস্থাপনাক অনুমোদন জনালে। বিভিন্ন চৰিতত এই
কথাৰ উল্লেখ আছে :

(ক) “এহি বুলি পুথি মেলি চাহিলত
কৈলে কোন কথা আছে।

যৈত মিৰা কথা থৈতে লাগে থৈছে

বিচাৰি দেখিল পাছে।।

নলাগে লাৰিবে ভালৈ আছে সৰে

এহি বুলি হাসিলত।।”^{২২}

(খ) “পাছদিনা হকিগুহত মেলি চাই দেখে জি চোৱা
জং দিব হ'ব লাগে সেইজন্মে হৈছে দিচে। অমৃত মনৰ
প্ৰেমকলহৰ কীৰ্ত্তনহে বহি তা কমাৰিত থাকিব
নেপালে :”^{২৩}

বামচৰণ ঠাকুৰে অমৃতমথন আৰু প্ৰেমকলহ গোটাৰ
নোৱাৰিলে যদিও মাধৱদেৱে সেই দুটা খণ্ডলৈ নতৈ সংগৃহীত
খণ্ডবোৰ চাৰিভাগ কৰি চাৰিজনক নকল কৰিবলৈ দিয়ে।

“চাৰি ভাগ কৰি লিখিবাক চাৰি

জনক মাতি নিলন্ত।।

থাইবে বামচৰণ লিখা পুথিখন

শীঘ্ৰ কাৰ চাৰিজন।

তনি চাৰিজনে আঠদিন মান

লিখিলন্ত পুথিখন।”^{২৪}

কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ বামচৰণ ঠাকুৰৰ খণ্ড সংস্থাপনা পদ্ধতি
কালানুক্রমিক নহ'ব। বেহাৰলৈ তেওঁৰ বৰ্ণনাত প্ৰথমতে
থাকিব নাগপাখন। কৰু চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ বৰ্ণনাত প্ৰথমতে
পোতা হ'ব। হৰমোহন বৰ্ণনাত কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ শেষৰ ফালেহে

পোৱা যায়। কালানুক্রমিক নোহোৱা সত্ত্বেও মাধবদেৱে অনুমোদন কৰালৈ চাই এটা কথা ক'ব পাৰি যে কীৰ্ত্তন যোদ্ধা সংকলন বা সম্পাদনা কৰোঁতে ৰচনা কালতকৈয়ো অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল বিষয়বস্তুৰ বিন্যাসতহে। বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ উপাস্য দেৱতা শ্ৰীকৃষ্ণৰ অৱতানৰ যোগেদে হোৱা মহিমা প্ৰকাশেৰে এই পুথিবনিৰ আৰম্ভণি কৰা হৈছে। পুথিবনিও সন্নিবিষ্ট খণ্ড বিন্যাসলৈ মন কৰিলে দেখা যায় যে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ মূল তত্ত্ববোৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে। চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ বৰ্ণন খণ্ডটোৱে কীৰ্ত্তন-ঘোষা আৰম্ভ হৈছে। পৰৱৰ্তী বস্তুসমূহ হ'ল - নাম অপৰাধ, পায়ণ্ড মৰ্দন, ধ্যান বৰ্ণন, অজামিল উপাখ্যান, প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ, গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান, হৰমোহন, বলি-ছলান, শিশুলালা, বাসকীড়া, কংসবধ, গোপী উদ্ধাৰ সংবাদ, ফুঁজীৰ মাছা পুৰাণ, জৰাশন্ধৰ যুদ্ধ, কালাযৱন বধ, মুচুকুন্দ-স্ততি, স্যামসুক-হৰণ, নাৰদৰ কৃষ্ণ দৰ্শন, বিপ্ৰ-পুত্ৰ আনৱন, দামোদৰ বিপ্ৰাখ্যান, দৈৱকীৰ পুত্ৰ আনৱন, বেদস্ততি, কৃষ্ণ লীলা-মালা, শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ, উৰেৰা বৰ্ণন ভাগৱতৰ তাৎপৰ্য। ইয়াৰ উপৰিও বন্ধাকৰ কন্দলিৰ সহস্ৰ নাম বৃত্তান্ত, শ্ৰীধৰ কন্দলিৰ ঘনুচা কীৰ্ত্তন খণ্ড দুটাও কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে।

কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ খণ্ড সংস্থাপনা পদ্ধতিলৈ মন কৰিলে দেখা যায় যে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ উপাস্য দেৱতা অগ্ৰতম শ্ৰীকৃষ্ণৰ মহিমা প্ৰকাশ কৰি সৰ্বলোকে তাৰ প্ৰতি ভক্তিশীল হোৱাৰ উপদেশ বা পথ নিৰ্দেশনা দিবলৈ বিষয়ৰ কাহিনী বা কথাবস্তুৰ প্ৰয়োজন ঠিক তেনেধৰণে তাক সজাইছে। প্ৰথম খণ্ডটোত সনাতন ব্ৰহ্মাৰ প্ৰশ্ন কৰি সেই চিবলৈ ব্ৰহ্মাৰূপী ভগৱানেই যে সকলো পৰিৱৰ্ত্তনৰ কাৰণ তাক সুন্দৰভাৱে তুলি ধৰিছে। আকৌ নাম অপৰাধ, পায়ণ্ড মৰ্দন, ধ্যান বৰ্ণন - এই তিনিটা খণ্ডত ব্ৰহ্মাৰূপী ভগৱানক ভক্তি কৰিবলৈ এগৰাকী ব্যক্তিয়ে ল'বলগীয়া মানসিক প্ৰস্তুতি বা আত্মগুৰুৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। ভগৱানৰ প্ৰতি বিশ্বাস, মিজৰ চৰিত্ৰ সংশোধন আৰু হাজাৰ বটাম বা ইতিবিষ্ণুৰ মাজতো আত্মবিশ্বাসেৰে ভক্তিপূৰ্ব্বক আওঁৱাই যোৱাৰ অন্যপ্ৰণয় এই তিনিটা খণ্ডত পোৱা যায়। আকৌ, অজামিল উপাখ্যানৰ পৰা শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণলৈকে - এই খণ্ডসমূহত নানান আখ্যানৰ মাজেৰে ভগৱানৰ মহিমা আকন্য বিধ ভক্তিৰ প্ৰকাশ দেখা যায়। সৰ্বসাধাৰণ লোকবো

সহজৰোপা হোৱাকৈ নানান কীৰ্ত্তন সন্নিবিষ্ট কৰি কীৰ্ত্তনৰ পুথু ক্ৰেশ, সংঘাত, অপৰাধ, তুল এটি আদি কথাবোৰৰ সহস্ৰৰ পৰা ভক্তিৰ অধিকতৰ তেনেধৰণে উপাৰ পাত হ'লে দেখিবলৈ মুঠতে নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ধৰ্মীয় আদৰ্শ আটাই বৰ্ণন পুথু সংস্থাপন কৰিছে। শংকৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত উৰেৰা বৰ্ণন খণ্ডটোত বৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ধৰ্মীয় আদৰ্শ সৈতে কিছু পিৰোৱা দেখা যায়। ইয়াত পদ্মতীৰ্থ বিধি, দ্বাদশস্কন্ধৰ মাজেৰে কন্দক পুত্ৰ কৰা সুভদ্ৰাক স্তুতি কথা, সাগৰত মান কৰাৰ পাছত সূৰ্যবন্দনা কৰা কথাবোৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। যেনে :

"অন্তৰ্জলে নামি কবি অথ মনিবৰ।
 তীবত উঠিয়া পাচে পিকিৰ ৰমন।।
 সন্ধ্যা আচৰিব কৰি সূৰ্যক বন্দন।
 তিলে জলে বিধিৱতে কবিৰ তৰ্পণ।।

.....
 জলে থাকি জলাঞ্জলি নিদিব ভূমিত।
 থলে থাকি জনত নিদিব কদাচিত।।
 জনত থাকিয়া কৰে থলত তৰ্পণ।
 ব্যৰ্থ ছই তাৰ নপাকত পিতৃগণ।।
 দিব জলাঞ্জলি পৃথিৱীত পাৰি কৃশ।
 ম'হা তুট তেমে বতকে সুকৰ।।"

আনহাতে 'কীৰ্ত্তন-ঘোষা'ৰ অন্তৰ্ভুক্ত প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰত আছে :

"নানাগে ভক্তিতে দেৱ বিজ্ঞ কবি হইবে।
 নলাগে সত্ত্বত শাস্ত্ৰ বিস্তৰ জানিবে।।
 তপ জপ যজ্ঞ দান সৰে বিড়ম্বন।
 কেবল ভক্তিতে তুট হোস্ত নাৰায়ণ।।"

শৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ধৰ্মীয় আদৰ্শৰ লগত সামান্যতম হ'লেও বিৰোধ থকা বাবেই উৰেৰা বৰ্ণন শংকৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত হ'লেও কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ শেষতহে তাক স্থান দিয়া হ'ল। উৰেৰা বৰ্ণনৰ পিছতেই ভাগৱতৰ তাৎপৰ্য খণ্ড দিয়া হৈছে। ভাগৱতৰ দ্বাদশ স্কন্ধৰ আধাৰত ৰচিত এই ঋতুটিক শৰণ কীৰ্ত্তন আদি ভক্তিৰ মাধ্যমেৰেহে যে জীয়েই শৰিআণ শাৰ শাৰে তাক সুগৰ ৰূপত তুলি ধৰিছে। গতিকে দেখা যায় যে কীৰ্ত্তন-ঘোষা ব্ৰহ্মাৰূপী সনাতনৰ বন্দনাৰে আৰম্ভ কৰি নামৰ শ্ৰেষ্ঠত্বৰে সামৰা হৈছে। ইয়াৰ মাজতে সুকাবিশেষৰ বন্ধাকৰ কন্দলি ৰাচিত সহস্ৰ নাম বৃত্তান্ত খণ্ডটি সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। এই খণ্ডটিৰ ৰচনা

শৈলী, ভাৱাদৰ্শ সকলো বৈয়ংৰ ধৰ্মৰ ধৰ্মীয় আদৰ্শৰ অনুকূলে থকা বাবে মাধৱদেৱে কীৰ্ত্তন-ঘোষাত সন্নিৱিষ্ট কবিলে বুলি ভাবিব পাৰি। আনহাতে কৰ্ত্তমান বহুতো ছপা পুথিত সন্নিৱিষ্ট হোৱা শ্ৰীধৰ কন্দলিকৃত ঘনুচা কীৰ্ত্তন শংকৰদেৱ কৃত কল্পিত প্ৰেম কলহ আৰু ভৃগু পৰীক্ষা - এই খণ্ড তিনিটা মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা সংযোজিত নহয়। মহেশ্বৰ নেওগে সম্পাদনা কৰা 'কীৰ্ত্তন-ঘোষা আৰু নাম-ঘোষা' গ্ৰন্থৰ পাতনিত উল্লেখ কৰিছে যে মাধৱদেৱে কীৰ্ত্তন ঘোষা সংকলিত কৰা সময়ত ঘনুচা কীৰ্ত্তন ৰচিত নহ'বও পাৰে :

“মাধৱদেৱে কীৰ্ত্তন-ঘোষাক সংকলিত নতুন ৰূপ দিবৰ সময়ত সত্ত্বে এই খণ্ড ৰচিত হোৱাই গাছিল আৰু পিছতহে ইয়াক কোনো কোনো সত্ৰই পুথিখনিৰ অঙ্গগতি কৰি লয়।”^{৩০}

কল্পিত প্ৰেম কলহ বিচাৰি নোপোৱাটো মাধৱদেৱৰ জ্ঞাত আছিল। এই খণ্ডটি কীৰ্ত্তন ঘোষাত ঠাই পাবৰ উপযুক্ত নহয় বুলি ভাবিয়েই মাধৱদেৱে স্থান দিয়া নাছিল। ভৃগু ক্ষেত্ৰতো একে কথা প্ৰযোজ্য।

কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ খণ্ডসমূহ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা আনি সংকলিত কৰা হয়। সেয়ে ইয়াত কোনো মংগলাচৰণ শ্লোক নাছিল। সংকলনৰ সময়তহে ভাগৱতৰ দুটি শ্লোক সন্নিৱিষ্ট কৰি গ্ৰন্থখনক পূৰ্ণাঙ্গ ৰূপ দিয়া হয়। ইয়ো সম্পাদনাৰে অংশ।

৭. সামৰণি

শংকৰদেৱে নাট, গীত, কাব্য আদি ৰচনা কৰোঁতে ভক্ত শিষ্যসকলৰ কথা আগত ৰাখিছিল। লগে লগে পুথিখনৰ বা আংগিক এটাৰ কথাও চিন্তা কৰিছিল। মাধৱদেৱক যুগল, পটল আদিৰে নামঘোষা পূৰ্ণাঙ্গ কৰিবলৈ দিয়া উপদেশত এনে চিন্তাৰ আভাস পোৱা যায় :

“বোলে বৰাপো সৰ্ব্বশ্ৰুতি প্ৰতিপাল কৰিবা :
তোমাৰবেও শ্ৰদ্ধা পুতি হৈ আমি বুলি মানিবা : নাহো
মানে আৰু এখানি ঘোষা নামে প্ৰেমগ্ৰন্থ কৰিবা : আমাৰ
পাচত : যেন বৌ বৰালিবে পৰা ডনিকা বই জেন কৈ :
দহ হাজাৰ বৈকুণ্ঠৰ নাম দিবা : এই বুলি নাও মেলি গল
ভটিয়াই।”^{৩১}

শংকৰদেৱৰ তৎকালত সম্পাদিত নামগ্ৰন্থ মাধৱদেৱে সম্পাদনা কৰা কীৰ্ত্তন-ঘোষা-ৰ বিভিন্ন দিশৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে আধুনিক সম্পাদনাৰ লগত জড়িত কিছু কাম

তেওঁলোকে কৰিছিল। সম্পাদনাৰ পূৰ্বে অনুশীলন বা সংগ্ৰহ কৰাটো এটা অৱশ্যে কৰণীয় কাম। সপ্তকণ্ড ৰামায়ণৰ আদিকাণ্ড আৰু উত্তৰাকাণ্ড বিচাৰি নোপোৱাৰহে শংকৰদেৱ মাধৱদেৱে নিজে লিখি গ্ৰন্থখন পূৰ্ণ ৰূপ দিয়ে। কীৰ্ত্তন-ঘোষা কিদৰে সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে। গ্ৰন্থ এখনক পূৰ্ণাঙ্গ ৰূপ দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত সংযোজন আৰু বিয়োজন - এই দুয়োটা কথা যুক্তিপূৰ্ণ ভাৱে প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। এই যুক্তিনিষ্ঠতাৰ লগত গ্ৰন্থৰ স্বৰূপ, গ্ৰন্থকাৰৰ উদ্দেশ্য, পাঠক সমাজৰ মানসিক স্থিতি, গ্ৰন্থখনৰ গ্ৰহণযোগ্যতা আৰু প্ৰভাৱৰ সম্ভাৱনা আদি কথাবোৰ সম্পৃক্ত হৈ আছে। ইতিমধ্যে বিভিন্ন প্ৰসংগত সেইবোৰ কথাৰ আলোচনা কৰা হৈছে। শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ দুয়োগৰাকীয়ে ধৰ্মীয় আদৰ্শ ধৰ্মজাৰী ৰূপে গ্ৰন্থ সম্পাদনাৰ ক্ষেত্ৰত গ্ৰন্থৰ স্বৰূপ আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ উদ্দেশ্য, কল্পিত - এই তিনিটা কথাৰ বিশেষ মনোযোগ দিছিল। স্বৰূপ অনুসৰি কীৰ্ত্তন ঘোষা ধৰ্মীয় গ্ৰন্থ আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ উদ্দেশ্যও ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰা। সেয়ে ইয়াত কঠোৰভাৱে ধৰ্মীয় আদৰ্শ ৰক্ষাৰ প্ৰতি মনোযোগ দিয়া হৈছে। কিন্তু, ৰামায়ণৰ সম্পাদনাত ভক্তিয়ুক্ত কথাবোৰ আলংকাৰিক ৰূপত সংযোজিত হৈছে। কিয়নো এইখন ধৰ্মগ্ৰন্থ নহয়। মাধৱ কন্দলিৰ কবিত প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰেৰে ই মহাকাব্যৰ অনুবাদ ৰূপতেই বৰ্তি আছে। গতিকে ক'ব পাৰি যে শংকৰী যুগতেই অসমীয়া সাহিত্যত গ্ৰন্থ সম্পাদনাৰ বাট কাটিছিল শংকৰদেৱ মাধৱদেৱে। এই বাটতে এটা সমৃদ্ধ ধাৰা সেই যুগত সৃষ্টি হোৱা নাছিল যদিও তাৰ বীজ অংকুৰিত হৈছিল।

(* হৰিনামায়ণ দত্তৰক্ষা সম্পাদিত 'সপ্তকণ্ড ৰামায়ণ'-ত 'উত্তৰাকাণ্ড' ব্যৱহাৰ কৰিছে যদিও এই নিবন্ধত 'উত্তৰকাণ্ড' ৰখা হৈছে।

** এই নিবন্ধত ই-কাৰ যুক্ত 'কন্দলি' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। অৱশ্যে উদ্ধৃতিসমূহত মূল গ্ৰন্থত যেনেদৰে আছে (কন্দলি বা কন্দলী) তেনেদৰেই ৰখা হৈছে।)

প্ৰসঙ্গ সূত্ৰ

- ১। সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা : অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত, চতুৰ্থ প্ৰকাশ, ১৯৮৯ পৃ. ৫১
- ২। হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী : অসমীয়া সাহিত্যৰ চাৰুকী, দ্বিতীয় প্ৰকাশ, ২০২০, বাণী মন্দিৰ, গুৱাহাটী, পৃ. ১৮

- ৩। Banikanta Kakati : *Assamese, Its formation and Development*, Forth Edition, 1987, LBS Publication, p. 13
- ৪। Ririnchi Kumar Baruah : *History of Assamese Literature*, 1964
- ৫। সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা : অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক..., উক্ত, পৃ. ১২
- ৬। নগেন শইকীয়া (সম্পা.) : মহেশ্বৰ নেওগ ৰচনাৱলী, তৃতীয় খণ্ড, প্ৰথম সংস্কৰণ, ১৯৯৬, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, পৃ. ৪৬
- ৭। প্ৰান্তক গ্ৰন্থ, পৃ. ৪৫
- ৮। হেমন্ত কুমাৰ শৰ্মা : অসমীয়া সাহিত্যত দৃষ্টিপাত, ষষ্ঠ তাণ্ডবণ, ১৯৯২, বীণা লিথ্ৰেৰী, গুৱাহাটী, পৃ. ৭৩
৯. সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা : অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক..., পৃ. ১১৩
- ১০। প্ৰান্তক গ্ৰন্থ, পৃ. ১০৫
- ১১। কামাৰুল হাসান শায়ক : ঢাকা টাইমস (ই পত্ৰিকা) শনিবাৰ ৫ জুন, ২০১৯,
- ১২। মালিনী গোস্বামী : *সমীক্ষা সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি*, দ্বিতীয় সংস্কৰণ, ২০০৭, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, পৃ. ১৬
- ১৩। প্ৰান্তক গ্ৰন্থ, পৃ. ২৭
- ১৪। সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা : অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক..., উক্ত, পৃ. ৮৩-৮৪
- ১৫। মহেশ্বৰ নেওগ (সম্পা.) : *গুৰু-চৰিত-কথা*, দ্বিতীয় তাণ্ডবণ, ২০০৩, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, পৃ. ৭১, ছেদ ২৩৪
- ১৬। প্ৰান্তক গ্ৰন্থ, পৃ. ৭১, ছেদ ২৩৪
- ১৭। হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা (সম্পা.) : *সপ্তকোণ বামায়ণ*, ত্ৰয়োদশ সংস্কৰণ, ২০১২, দত্তবৰুৱা পাবলিচিং কোম্পানী, গুৱাহাটী
- ১৮। উপেন চন্দ্ৰ লেখাৰু : *অসমীয়া বামায়ণ সাহিত্য*, দ্বিতীয় তাণ্ডবণ, ১৯৯৩, লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল, পৃ. ৬২
- ১৯। সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা : *বিশ্ব মতামতৰ পৰিচয়*, প্ৰথম প্ৰকাশ, জুন ১৯৯৬, পৃ. ৭১
- ২০। মহেশ্বৰ নেওগ (সম্পা.) : *গুৰু-চৰিত-কথা*, দ্বিতীয় তাণ্ডবণ, ২০০৩, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, পৃ. ৩১, ছেদ ১১২
- ২১। প্ৰান্তক গ্ৰন্থ, পৃ. ৭১, ছেদ ২৩৪
- ২২। উপেন চন্দ্ৰ লেখাৰু : *অসমীয়া বামায়ণ সাহিত্য*, দ্বিতীয় তাণ্ডবণ, ১৯৯৩, লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল, পৃ. ৩৩
- ২৩। মহেশ্বৰ নেওগ (সম্পা.) : *গুৰু-চৰিত-কথা*, দ্বিতীয় তাণ্ডবণ, ২০০৩, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ভূমিকা
- ২৪। প্ৰান্তক গ্ৰন্থ, পৃ. ২৩৭ হেৰ ৯৩২
- ২৫। মহেশ্বৰ নেওগ (সম্পা.) : *কীৰ্তন-ঘোষা আৰু নাম-ঘোষা-ৰ পৰা উদ্ধৃত*
- ২৬। মহেশ্বৰ নেওগ (সম্পা.) : *গুৰু-চৰিত-কথা*, দ্বিতীয় তাণ্ডবণ, ২০০৩, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ভূমিকা
- ২৭। বাজমোহন নাথ (সম্পা.) : *দৈত্যাবি ঠাকুৰ বিৰচিত মহাপুৰুষ শ্ৰী শ্ৰী শংকৰদেৱ মাধৱদেৱৰ চৰিত*, হিল্ট, ১৮৩৯ প্ৰকাশ, পৃ. ২৫-২৬, পৃ. ৭৪
- ২৮। মতীন্দ্ৰ নাথ গোস্বামী : *কীৰ্তন-ঘোষা আৰু নাম-ঘোষা*, ষষ্ঠ প্ৰকাশ, ২০০১, জ্যোতি প্ৰকাশন, পৃ. ৫৫৬
- ২৯। প্ৰান্তক গ্ৰন্থ, পৃ. ৯১
- ৩০। মহেশ্বৰ নেওগ (সম্পা.) : *কীৰ্তন-ঘোষা আৰু নাম-ঘোষা-ৰ পাতনি*
- ৩১। মহেশ্বৰ নেওগ (সম্পা.) : *গুৰু-চৰিত-কথা*, দ্বিতীয় তাণ্ডবণ, ২০০৩, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ভূমিকা
- গ্ৰন্থঞ্জী (অসমীয়া) :
- গোস্বামী, মালিনী : *পাঠ সমীক্ষা*, দ্বিতীয় সংস্কৰণ, ২০০৭, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী
 - গোস্বামী, মতীন্দ্ৰ : *কীৰ্তন-ঘোষা আৰু নাম-ঘোষা*, ষষ্ঠ প্ৰকাশ, ২০০১, জ্যোতি প্ৰকাশন
 - দত্তবৰুৱা, হৰিনাৰায়ণ (সম্পা.) : *সপ্তকোণ বামায়ণ*, ত্ৰয়োদশ সংস্কৰণ, ২০১২, দত্তবৰুৱা পাবলিচিং কোম্পানী, গুৱাহাটী

নিপিকা তালুকদাৰ

- নেওগ, মহেশ্বৰ (সম্পা.) : কীৰ্ত্তন-ঘোষা আৰু নাম-
ঘোষা
- নেওগ, মহেশ্বৰ (সম্পা.) : ওৰু-চৰিত-কথা, তৃতীয়
ভাণ্ডৰণ, ২০০৩, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
- লেখাৰু, উপেনচন্দ্ৰ : অসমীয়া কাব্যৰ সাহিত্য, প্ৰথম
প্ৰকাশ, ১৯৯৩, লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল, গুৱাহাটী
- শইকীয়া, নগেন (সম্পা.) : মহেশ্বৰ নেওগ ৰচনা-মালী,
তৃতীয় খণ্ড, প্ৰথম সংস্কৰণ, ১৯৯৬, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ,
গুৱাহাটী
- শৰ্মা, সত্যেন্দ্ৰনাথ : অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক
ইতিবৃত্ত, চতুৰ্থ প্ৰকাশ, ১৮৮৯, সৌমাৰ প্ৰকাশ,
গুৱাহাটী
- শৰ্মা, হেমন্ত কুমাৰ : অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত,
মঠ ভাণ্ডাৰ, ১৯৯১, বীণা লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী
- বাৰুৱা বিকাশ লক্ষী : মধ্যযুগৰ অসমীয়া ভাষাৰ
ভাষাতাত্ত্বিক বিশ্লেষণ, প্ৰথম সংস্কৰণ, ২০১৭,
বনগতা, গুৱাহাটী

English :

- Baruah, Birinchi Kumar : *History of Assamese Literature*, 1964
- Kakati, Banikanta : *Assamese, Its formation and Development*, Forth edition, 1987, LBS Publication, Guwahati.

